

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет культури і мистецтв
Кафедра культурології**

**КУЛЬТУРА ДОБИ КОЗАЦТВА ЯК СИНТЕЗ ЗАХІДНОЇ І СХІДНОЇ
ТРАДИЦІЇ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала: здобувачка 4 курсу, 13-411 гр.
Спеціальності 034 Культурологія
Освітньо-професійної (наукової) програми
Культурологія
Понурко Тетяна Анатоліївна

Керівник: докторка педагогічних наук,
професорка Лимаренко Л.І..

Рецензент: кандидатка мистецтвознавства,
доцентка Білик А. А.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ХАРАКТЕРИСТИКА ІСТОРИЧНОЇ ДОБИ КОЗАЦТВА	5
1.1. Аналіз джерельної бази.....	5
1.2. Виникнення українського козацтва.....	9
1.3. Особливості козацької субкультури.....	13
Висновки до першого розділу	17
РОЗДІЛ 2. СИНТЕЗ ЗАХІДНОЇ ТА СХІДНОЇ ТРАДИЦІЙ В КОЗАЦЬКІЙ КУЛЬТУРІ	19
2.1. Вплив західних традицій на культуру козацтва	19
2.2. Традиції Сходу у вітчизняній культурі козацької доб.	25
Висновки до другого розділу	29
ВИСНОВКИ	31
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	33
ДОДАТКИ	39

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Козацька доба є однією з найбільш яскравих у вітчизняній історії. Це період коли відбувається становлення традицій українського державотворення. Разом з тим, у цей час держава Військо Запорозьке знаходиться в контексті геополітичних планів більшості провідних держав регіону: Московського царства, Речі Посполитої, Османської імперії, Шведського королівства тощо. Всі вони впливають на розвиток культури та традицій козацької доби. Крім того, козацтво саме по собі, було не просто військовим станом, воно стало консолідуючим елементом для української нації в XVI–XVII століттях, коли стало на захист православ'я, яке було основним маркером тогочасної самоідентифікації українців.

Актуальною дослідницькою проблемою є вивчення синтезу на українських землях західних і східних традицій та нововведень, які дозволяють краще зрозуміти особливості розвитку вітчизняної культури в XVI–XVIII століттях. А аналіз вказаних закономірностей призводить до виявлення, які саме культурні впливи проникали на українські землі.

Значний доробок з історії української культури, який став нам у нагоді, це праці таких науковців як: В. Александровича, В. Антоновича, Д. Антоновича, В. Балашок, М. Боянівської, М. Грушевського, Д. Дорошенка, А. Макарова, І. Огієнка, М. Поповича, Н. Полонської-Василенко, Д. Яворницького та інших.

Проте, на нашу думку, є об'єктивна потреба у малодослідженому аспекті впливу західної та східної традицій на культуру доби козацтва, що зумовило вибір теми кваліфікаційної роботи **«Культура доби козацтва як синтез західної та східної традицій»**.

Мета дослідження: вивчення процесу проникнення та синтезу західної та східної культурних традицій в епоху українського козацтва.

Відповідно до мети дослідження визначено такі завдання:

- Розглянути історіографічну та джерельну базу дослідження.
- Простежити проблему виникнення козацтва.
- Виявити особливості козацької субкультури.
- Проаналізувати вплив західних традицій на розвиток козацької культури.
- Дослідити традиції Сходу у вітчизняній культурі козацької доби.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань було використано загальнонаукові та культурологічні методи, а саме: систематизації та узагальнення досліджуваної проблеми, порівняння та аналогія, аналіз та синтез.

Об'єкт дослідження: українська культура у добу козацтва.

Предмет дослідження: синтез західної та східної традицій у культурі українського козацтва.

Наукова новина роботи полягає у вивченні малодосліджених аспектів культури козацької доби, а саме, впливу на неї західних та східних традицій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та окремі підрозділи дослідження було обговорено на засіданні кафедри культурології.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, перший з яких ділиться на три підрозділи, а другий – на два, висновків, списку використаних джерел із 54 найменувань та додатків.

РОЗДІЛ 1

ХАРАКТЕРИСТИКА ІСТОРИЧНОЇ ДОБИ КОЗАЦТВА

1.1. Аналіз джерельної бази

На сучасному етапі розвитку вітчизняного джерелознавства, за свідченням В. Воронова, під поняттям «історичне джерело» розуміють «носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і суспільних відносин і відбиває той чи інший бік людської діяльності» [10, с. 8]. А тому джерельною базою називають сукупність усіх джерел. Для якісного використання даних матеріалів їх необхідно класифікувати за певними критеріями.

Причиною доволі тривалих історіографічних дискусій була проблема класифікації історичних джерел. Зокрема, розробкою цього питання займалися такі дослідники, як М. Варшавчик [8], Л. Пушкарев [44], Л. Черепнин [55], С. Шмидт [58]. На основі цих праць можна твердити, що існує велика кількість різноманітних класифікацій, що поділяються на прикладні, тобто ті класифікації, що стосуються певної дослідницької теми, та узагальнюючі, що подають найбільш універсальну класифікацію всього комплексу наявних історичних джерел.

До класифікацій першої групи можна віднести роботи українського науковця Ю. Мицика «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.» [36].

Найбільш уживану узагальнюючу класифікацію історичних джерел створив джерелознавець І. Ковальченко, який поділив усі джерела на типи, види та роди поклавши в основу такого розподілу теорію інформації [26]. Його теоретичні розробки продовжила сучасна дослідниця О. Медушевська та її учні [21].

Наше дослідження, спираючись на вищезначені класифікації, поділяє, перш за все, всі використані джерела на дві великі групи: власне пам'ятки

архітектури та мистецтва, які дійшли до нас з козацької доби і письмові свідчення про розвиток культури XVI–XVIII ст. У свою чергу, кожна така група ділиться ще на кілька видів джерел відносно способу кодування інформації в них. До пам'яток архітектури та мистецтва відносяться такі види джерел, як пам'ятки архітектури, твори образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, скульптури, що збереглися з козацьких часів.

На думку українських вчених, з XVI–XVIII ст. до наших днів дійшло достатньо багато пам'яток архітектури. Це решки земляних та будованих фортець та інших укріплень, а також різноманітні культові споруди: дерев'яні та кам'яні церкви й собори, монастирі. Трохи гірше збереглися цивільні споруди, вони переважно на сьогоднішній день або повністю зруйновані, або перебудовані й втратили свій початковий вигляд [3, с. 135].

За даними Держреєстру з охорони пам'яток історії, український дослідник М. Копил робить висновок, що «...найбільша концентрація пам'яток: Вінницька, Полтавська, Хмельницька, Львівська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Чернігівська області. Найбільшу групу пам'яток становлять пам'ятки архітектури, в основному храми і монастирі українського бароко. Щодо другої групи архітектурних пам'яток, то її складає оборонна архітектура: замки на території Західної України, фортеці і укріплення так званих української і дніпровської ліній» [27, с. 255].

Займався дослідженням української культури, І. Крип'якевич переконливо доводить, що архітектурні пам'ятки дають вичерпну інформацію про розвиток зодчества на українських землях в часи існування козацтва. Крім того, вони є яскравим свідченнями поєднання різних стилів та традицій. Козацька скульптура теж є достатньо збереженою для того, щоб стати джерелом аналізу культурних особливостей XVI–XVIII ст. Однак, вона переважно була елементом оздоблення архітектурних споруд, особливо коли йдеться про розвиток барокової архітектури [24, с. 359].

І. Ласка, вивчаючи українське козацтво в образотворчому мистецтві, підкреслює, що твори образотворчого мистецтва є ще одним видом джерел

першої групи. Вони для періоду XVI–XVIII ст. є достатньо різноманітними. У той час набув розвитку ктиторський та світський парадний портрет. Перший являв собою зображення осіб, які підтримували церкву або монастир. Ктиторські портрети існували й в попередню добу, однак у визначений час здобули значної популярності. Зокрема, у розписах Успенського собору Києво-Печерської лаври серед портретів покровителів святині знаходилося зображення Б. Хмельницького у повний зріст, що датується XVIII століттям. Часто ктиторами ставали гетьмани або представники козацької старшини, а тому їх настінні чи станкові зображення були поширеним явищем у церквах XVII–XVIII століть. [28, с. 406].

Крім того, часто світських рис набували ікони, де можна було зустріти історичних діячів поряд із зображенням Богородиці, Ісуса Христа та святих. Зокрема, відомою є ікона Покрова Богоматері, на якій зображено портрет Богдана Хмельницького. Також іноді створювалися й портрети-ікони, яскравим прикладом якої можна назвати ікону Святої Уляни, яка за своєю суттю є стилізованим портретом дружини гетьмана Д. Апостола [28, с. 406].

Українські науковці Я. Запаско та Я. Ісаєвич звертають нашу увагу на факти того, що поширення набули також світські портрети та гравюри. Дуже багато гравюр прикрашало тексти, які були присвячені подіям козацької епохи або ж окремим персонам, у тому числі, й панегірики [20, с. 39].

Отже, усі мистецькі твори дають достатньо важливу інформацію про використання митцями різноманітних технік, як були як місцевими, так і запозиченими закордоном. Крім того, аналіз образотворчої спадщини козацької епохи найкраще репрезентує синтез західних і східних традицій у вітчизняній культурі XVI–XVIII ст.

Загальноновизнано, що другою великою та важливою групою історичних джерел є письмові джерела. До них, перш за все, відносяться козацькі літописи та перші приклади книгодрукування, а також зразки тогочасної літератури та поезії.

Зокрема, до аналізу в нашій роботі використано тексти написані С. Величком [9], Самовидцем [33] та Г. Грабянкою [32]. Вони описали події, що відбувалися в період між Хмельниччиною та початком XVIII ст. У цих текстах багато перекручувань та вигаданих трактовок. Однак, з нашої точки зору, вони опосередковано описали про розвиток культури другої половини XVII століття, зокрема, про участь у даному процесі козацької старшини на чолі з гетьманами та з залученими іноземними митцями, архітекторами чи їх традиціями.

Перші друковані книги та зразки тогочасної літератури також дозволяють простежити, якими методиками, традиціями та практиками користувалися діячі української культури. Особливо це простежується при вивченні книгодрукування, адже перші друкарі використовували особливі шрифти та методи формування книг, що одразу показували їх приналежність до певної школи [20, с. 69].

У науковій праці «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.» Ю. Мицик підкреслює, що важливим джерелом є і публіцистична та художня література XVI–XVIII ст. Вона представлена промовами, панегіриками, віршами, полемічною літературою. При цьому, сам зміст робіт не лише описує події військової та політичної історії, глорифікує певних історичних персонажів, а й показує зв'язок ідеї, який існував у тогочасному світі. Тобто, саме за допомогою таких джерел можна простежити проникнення на українські землі ідей гуманізму, ренесансу, Реформації та Контрреформації тощо [36, с. 191–192].

Таким чином, джерельна база даного дослідження є достатньо обширною та різноплановою, однак при цьому достатньо репрезентативною для виконання поставлених мети та завдань. Вона представлена різноманітними пам'ятками мистецтва, архітектури та літератури, які збереглися до нашого часу і відображають ті принципи, що існували в українській культурі.

В контексті тематики нашої кваліфікаційної роботи, доречно простежити виникнення козацтва.

1.2. Виникнення українського козацтва

Перша письмова згадка про українських козаків датується 1489 роком. Під вказаною датою у польських хроніках описується похід королевича Яна Ольбрахта на Поділля з метою відбити напад татар на вказані території. У тексті сказано, що козаків взяли з собою для допомоги і щоб вони були провідниками в степу [31, с. 147]. Після цього практично до середини XVI ст. козаки фігурують в джерелах, переважно, як люди, які здійснюють різноманітні сезонні промисли в прикордонні, тобто займаються рибальством, бортництвом та мисливством.

У нарисах «Історія українського козацтва» за редакцією В. Смолія, датується, що лише з середини XVI ст., поступово, козаки починають оформлюватися в соціальний стан, який ніс військову службу й був за правами та обов'язками тотожний привілейованим станам суспільства. Разом з тим, починають виникати Запорозькі Січі та перші козацькі реєстри, тобто козаки починають нести військову службу на користь Речі Посполитої та отримувати від неї права, привілеї та оплату [23]. Це відбувається тому, що сама шляхта, головним обов'язком якої в суспільстві було несення військової служби не справлялася з охороною кордонів від татарських набігів.

На думку українського науковця С. Леп'явко, у першій половині XVI ст. польський король безуспішно намагався розробити план щорічного посполитого рушення на південних кордонах, а також організувати постійні місця розташування шляхетського війська для опору татарським ордам. Однак, шляхта плани не підтримала, а грошей на наймання жовнірів виділили дуже мало [31, с. 147].

Історики достатньо детально вивчають цей перший етап розвитку українського козацтва й представляють кілька різних теорій виникнення козацтва та перших Січей.

Так, дослідники І. Терлюк та І. Флис звертають увагу на те, що першими гетьманами козаків були українські магнати, які ще залишалися вірними православ'ю. Саме вони були причетними до становлення політичної та військової саморганізації козацтва, а також сприяли виникненню таких осередків, як Січ. Серед перших відомих ватажків козаків був Д. Вишневецький, який створив першу Запорізьку Січ. Її, вказані дослідники, характеризують як спеціальне укралення і, разом із тим, специфічне соціальне утворення, що поєднувало риси військової, політичної та соціальної спільноти з певними державницькими інститутами [49, с. 5–6].

Є достатньо вагома група дослідників, які визначають укріплення створені в середині 1550-х рр. на острові Мала Хортиця Д. Вишневецьким як першу Запорізьку Січ. До них належать Ю. Мицик [50, с. 35], Г. Швидько [57, с. 757–759], В. Сергійчук [47, с. 18], Н. Яковенко [62, с. 116–117]. Вказаними істориками доводиться, що саме Д. Вишневецький стояв у витоків Запорозької Січі і як укріплення, і як військово-політичної організації. Крім того, низка дослідників, зокрема, С. Леп'явко, стверджував, що саме на часи Д. Вишневецького припадають перші домовленості запорожців на міжнародній арені [23, с. 329].

Іншою, достатньо популярною в сучасній історіографії, версією виникнення козацтва є теорія Великого Кордону або Фронтиру. Вперше про неї в українській історіографії заговорив Я. Дашкевич, що видав статтю «Козацтво на Великому кордоні» [17]. Таку ідею активно підхопили інші сучасні українські історики, зокрема, В. Брехуненко [7], В. Щербак [59], С. Леп'явко [30] та ін. Вказані історики застосовують до українських реалій XV–XVI ст. теорію кордону між двома цивілізаціями, яка вже давно апробована для пояснення американської історії [40, с. 10].

Великим Кордоном в українському контексті, дослідники, за свідченнями В. Пилипенка, називають «Дике поле – степову зону сучасної території України, яку в XVI ст. активно почало колонізувати селянство українських воєводств» [40, с. 11]. У цей час в Середньому Подніпров'ї та на Запоріжжі відбувається формування невизнаного стану, що фактично знаходився поза соціальною ієрархією і усвідомлював себе як «рицарська людність» у межах Речі Посполитої. Відповідно, на думку Я. Дашкевича, основним фактором, що стимулював формування козацького стану були «...не соціальні конфлікти в суспільстві кінця XV – першої половини XVI ст., а необхідність захистити український народ від фізичного знищення – середньовічного гено- та етноциду, який навис над Україною внаслідок безперервних нападів кримських і буджацьких татар, інколи аккерманських і придніпровських турків» [17, с. 140].

Поступово ж козаки почали вступати в наймане військо, що стимулювала на початковому етапі сама польська влада. Це підтверджував у своїх дослідженнях і Т. Чухліб, який стверджував, що козаки мали тісні контакти як з польськими урядовцями, так і європейськими дипломатами, які запрошували найманців до різних військових кампаній в Європі за період з 1568 до 1647 рр. [56, с. 34–52]. Підтвердженням цього є і загальновідома місія посланця імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Ерїха Лясоти на Запорізьку Січ в 1594 р. з метою домовитися про спільний похід на Османську імперію. Вказана поїздка детально описана в Щоденниках дипломата, які частково дійшли до нашого часу і є на сьогодні опублікованими [48].

Крім того, історики, що підтримують теорію виникнення козацтва як наслідок існування Великого Кордону стверджують, що джерелами формування козацького стану були не лише православні українські, хоча вони й становили більшість, селяни, міщани та шляхтичі, а представники інших етносів, які з певних причин опинялися в Дикому полі. Це формувало умови для переплетіння культур, традицій і поглядів, що стало основою для

формування своєрідного козацького світогляду. Слід підкреслити, що близькість та постійні контакти з татарами та турками пливали на розвиток культури та світогляду козацького стану [40, с. 11].

Разом із тим, застосовувати теорію Великого Кордону до українських реалій поправок на особливості існування козацького стану та Запорозької Січі також, на нашу думку, не можна. Не зважаючи на схожість багатьох факторів, В. Пилипенко відмітив достатньо багато моментів, які відрізняють український Фронтір від усіх інших. Одним із ключових питань є те, що Великий Кордон є завжди рухливим, у той час, як Запоріжжя в якості контактної зони практично не змінювало свого розташування. Окрім того, Січ, за словами того ж дослідника «...від самого початку перебувала на маргінесі економічного життя держави і після того, як на волості вийшли городові козаки (середина XVII ст.), майже не втручалася у політику держави, проводячи власні політичні ігри із усіма сусідами» [40, с. 12].

Таким чином, виникнення козацтва було закономірним процесом, який обумовлений тим, що шляхта не могла якісно організувати захист вітчизняних територій від нападу татар, а тому, в Дикому Полі поступово сформувалася група людей, яка не просто займалася промислами, а й захищала кордони від нападів татар. Козаки ж поступово, до середини XVI ст., перетворилися в найманих воїнів, які часто перебували на службі не лише в Речі Посполитої, а й в інших державах і стали основною силою боротьби з кримськими татарами в регіоні й важливим ресурсом у битвах з турками в Європі.

Надалі, вважаємо за необхідне, виявити особливості козацької субкультури.

1.3. Особливості козацької субкультури

Перетворення козацтва в окремий соціальний стан в середині XVI ст. супроводжувався також виникненням певних традицій та звичаїв, що були притаманними саме даному стану. Вони відрізняли їх від представників інших козацьких спільнот, що існували, зокрема, на Дону, та від решти соціальних станів у складі Речі Посполитої, на кордонах якої існувало українське козацтво.

На етапі формування вказаного соціального стану, у період виникнення перших куренів та просічей, козаки, спираючись на попередній досвід, створювали власні правила та традиції співжиття, виробляли принципи ментальності та світогляду, складали основи власного судочинства. Зокрема, звичаєве козацьке право, за висновками А. Гурбика, показувало, що запорожцям були відомі юридичні акти сусідніх держав, однак, вони жили «...за батьківськими звичаями, аніж за законами, навіть в тогочасному їхньому розумінні» [16, с. 326]. Тобто козацька звичаєво-правова культура це певний симбіоз народних традицій з елементами магдебурзького права, польських, литовських, російських, татарських звичаїв.

При цьому, виявити окремі запозичення достатньо складно через те, що козацьке право переважно більшість часу існувало як усне і не мало писемної фіксації та кодифікації. Така система судочинства найбільш близька за загальними характеристиками до прецедентного права. За висновками А. Гурбика, саме звідси «...походила й складна поетапність та багаторічність перетворення новоприбульців у повноправних козаків, оскільки новобранець мусив призвичаїтися до січового життя, засвоїти логіку дії й нюанси козацького права, мораль і християнський козацький світогляд, пройти певні етапи духовного вдосконалення, випробування й ініціації» [16, с. 327].

Звичаями та традиціями було обумовлене й козацьке самоуправління. Частіше за все, козацькі військові ради відбувалися у визначені дні року. Д. Яворницький стверджував, що вони припадали на 1 січня (початок року),

1 жовтня (на свято Покрови Богородиці), а також на другий чи третій день після Великодня. Могли також відбуватися й позапланові зібрання, у випадку нагальної потреби. На таких радах вирішувалися найважливіші питання, зокрема, вибори старшини, питання про початок військового походу, поділ воєнних трофеїв тощо. При цьому, право голосу мав кожен козак, хоча підготовкою важливих рішень часто займалася старшина [61, с. 131–132].

Окрім власного судочинства та самоуправління в козаків поступово сформувалися особливі традиції, які були пов'язані з військовими походами. Особливості козацьких морських походів описав Гійом Ле Вассер де Боплан в «Описі України». Він стверджував, що перед походом козаки обирали кошового отамана. Який мав у поході необмежену владу й слідкував за тим, щоб всі дотримувалися встановленої стратегії та козацьких звичаїв [6, с. 95].

Слід зазначити, що після успішного завершення військового походу козаки часто влаштовували гучні гуляння, які неодмінно супроводжувалися рясною випивкою, гарматними залпами, мушкетними пострілами, ходінням вулицями. Традиції влаштовувати такі урочистості виникали разомі з появою Запорозьких Січей, де козаки збиралися після завершення походів. Крім того, великі гуляння були приурочені й до найбільших православних свят, як то Різдво та Великдень, коли не тільки вшановували рідних, а й заведено було вітати старшину подарунками та гостинцями, а також учтиво випити із кошовим отаманом чарку горілки. Часто на Запорізькій Січі у кінці святкового дня влаштовували кулачні бої [12, с. 38].

Вже відмічалось, що козаки шанували православні свята. Це пов'язано з тим, що низове козацтво мало православний світогляд. Тобто представники вказаного суспільного стану дотримувалися християнських традицій, однак на них накладався відчутний міліарний акцент. Це підтверджується хоча б тим фактом, що за період XVI–XVIII ст. у межах Вольностей Запорозьких, А. Гурбик нараховував понад 60 культових споруд. Серед них були стаціонарні храми, похідні церкви, монастирі, каплиці та скити. Частіше за все козаки освячували їх на честь Покрови Пресвятої Богородиці, яку

вважали своєю заступницею, Св. Миколая, Св. Георгія Переможця, Св. Варвари, предводителя небесного Божого воїнства Архістратиґа Михаїла чи Апостола Андрія Первозванного. Церква на січі виконувала крім власне ролі духовного центру, ще й функції будівлі адміністративного призначення. Тут відбувалися козацькі ради, присягали кошові отамани та старшина, освячувалися союзи козаків-побратимів, приймалися високопоставлені гості та посольства, укладалися й скріплювалися договори, оголошувалися судові вироки, зберігалися козацькі реліквії та клейноди [16, с. 335–336, 349].

Однак, історики вважають, що релігійність козаків до кінця XVI ст. проявлялася мало. Під гаслами захисту християнства відбувалися військові походи на татар та турків. Проте, загалом у світогляді козаків православ'я не було визначальною категорією. Ситуація змінюється після Люблінської унії 1569 р. і створення Речі Посполитої. У цей час на українських землях польська шляхта активно починає поширювати католицизм, а вітчизняні аристократи під впливом політики новоствореної держави починають переходити в нову релігію. У таких умовах наприкінці XVI ст. українське козацтво перетворюється в захисників православ'я. Остаточно така ідея в світогляді козацького стану закріпилася після того, як гетьман Війська Запорозького П. Конашевич-Сагайдачний приписав все козацтво до Київського Богоявленського церковного братства [13, с. 450].

Формуванню релігійного світогляду сприяли умови прикордоння, у яких проживали козаки, а також постійні військові походи. Вони мало розбиралися в тонкощах богослов'я, однак, вважали за необхідне відвідувати козацькі церкви. Крім того, А. Гурбик стверджував, що «...перед далекими небезпечними походами, згідно козацького звичаю, слід було спокутувати й висповідати свої гріхи та усердно молитися в церкві» [16, с. 337]. Серед козаків вважалося, що тих, хто цього не зробив могла чекати невдача.

Поступово в суспільстві створився певний образ козака, який Д. Яворницький характеризував як дуже суперечливий. Він стверджував, що козаки загалом, були дикі, жорстокі, підступні та нещадні по відношенню до

своїх ворогів і в той же час, виступали добрими друзями, вірними товаришами та побратимами один одному, надійними союзниками для своїх сусідів. Вони були хижі та нестримні на руку, проте зневажливо ставилися до власності на землях поляків, турків чи татар, однак, звичайну крадіжку серед власного середовища вважали тяжким кримінальним злочином, за який передбачалося достатньо суворе покарання. Відповідно, основними цінностями козацтва виступає дружба й побратимство, повага та любов до матері й власної Батьківщини, старших воїнів, а також прагнення до особистої свободи, бо краще смерть, ніж рабство у розумінні середньостатистичного козака [61, с. 173–174].

Іншим, достатньо відомим звичаєм, що побутував на Запорозькій Січі, є відсутність на ній жінок. Козаки перебуваючи тут, не мали спілкуватися з протилежною статтю. У той же час міські, сільські, волосні, хутірські козаки, яких називали «сидні» або «гніздюки» могли створювати сім'ю, але, зрозуміло, що вони полишали її, вирушаючи на Січ. При чому, спробу привести на неї жінку, могли суворо покарати, навіть смертною карою. А. Гурбик прийшов до висновку, що «...строге ставлення до непорочного життя пояснювалося переважно релігійним віруванням та ставило Запорозьку Січ у ряд із європейськими чернечими орденами» [16, с. 351]. Однак, можна припустити, що пов'язано це з самими умовами проживання в Дикому Полі у період становлення козацтва, а у пізніший час просто перетворилося на звичай.

Узагальнюючи викладене вище, можна констатувати, що козацтво поступово оформилося у військовий суспільний стан на прикордонні Речі Посоплитої та створило власну субкультуру, яка ґрунтувалася на звичаях і традиціях, які існували раніше, а також польських, литовських, російських, татарських, західноєвропейських впливів. Особливого значення набуває для світогляду та культури козацтва релігійний чинник. Уже в XVII ст. вони перетворилися на відомих в Європі захисників православ'я. Поступово було сформовано козацьке судочинство, яке існувало у вигляді звичаєвого

прецедентного права. Все це дає можливість стверджувати, що козаки сформували власну особливу рицарську культуру, що була симбіозом місцевих та запозичених практик, звичаїв та традицій.

Висновки до першого розділу

Виникнення українського козацтва відносять до кінця XV ст. У цей час на прикордонні між Великим князівством Литовським та Кримським ханством сформувалося населення, яке не лише не побоялося оселитися в практично неосвоєних землях, де достатньо часто кочували татари, а стали організовуватися в ватаги, що відбивали невеликі напади орд на українські землі. Багато сучасних дослідників пояснюють появу запорозького козацтва та перших Січей з теорією Великого Кордону. Тобто органічним наслідком існування межі між двома ворожими цивілізаціями: християнською та мусульманською. А основною причиною формування перших Запорозьких січей та виникнення реєстрового козацтва неможливість шляхти власними силами організувати суттєвий опір зростаючим нападам татарських орд.

Десь у середині XVI ст. козацтво остаточно закріплює свої права як окремий суспільний прошарок, основним обов'язком якого було ведення війни. У цей час сформувалася й певна культурна притаманна вказаній верстві. Сформоване було судочинство, засноване на звичаєвому праві, своєрідний кодекс честі справжнього козака, особливий релігійний світогляд. При цьому вказана субкультура мала як власні корені, так і запозичені традиції сусідніх верств населення та народів.

Вивчення особливостей козацької субкультури можливе за рахунок аналізу великого комплексу джерел. Серед них є власне пам'ятки культури: архітектурні споруди, переважно культового характеру, скульптури, що їх оздоблювали, ікони та інші твори образотворчого мистецтва козацької епохи. Вони є реальними прикладами побутування козацької культури та поєднання

в ній місцевих та іноземних традицій. Крім того, аналіз був би неповним без залучення різноманітних письмових джерел: козацьких літописів, літературних творів, актових документів тощо. Всі вони в комплексі дозволяють розглянути особливі риси української культури козацької доби, що вирізняють її з поміж інших. Разом із тим, це допомагає знайти витoki вказаних особливостей в традиціях попередніх епох чи іноземних митців.

Таким чином, козацтво стало окремим соціальним станом в середині XVI ст., що перетворився на домінуючий в українському суспільстві. Воно, як військова верства, сформувало власну міліарну культуру, яка захищала православ'я, а тому активно сприяла розвитку вітчизняної культури. Також необхідно зазначити, що проживаючи на Великому Кордоні й часто буваючи у далеких військових походах, саме козаки, часто ставали трансляторами іноземних ідей та культурних впливів на українських землях.

РОЗДІЛ 2

СИНТЕЗ ЗАХІДНОЇ І СХІДНОЇ ТРАДИЦІЙ В КОЗАЦЬКІЙ КУЛЬТУРІ

2.1. Вплив західних традицій на культуру козацтва

Українські землі, як вже зазначалося стали територією, де контактували між собою багато народів. Зокрема, козаки, що часто бували в далеких військових походах привносили в розвиток культури іноземні традиції. Також транслятором західних традицій ставали люди, що вирушали в Європу на навчання й там знайомилися з найкращими зразками тогочасної культури, а також переймали певні риси.

У XV – на початку XVII ст. на українські землі почали проникати ідеї гуманізму. Вони були представлені впливами двох основних традицій: західноєвропейської та русько-візантійської. З наукової позиції А. Гелеш, поступово українські мислителі почали пояснювати природу людини з позиції гуманістичних ідеалів. Крім того, на перший план виходить ідея моральної сутності людини, за якої розум є найголовнішою частиною душі. У такому разі одним із найбільших гріхів є невігластво та втрата здатності розуму істинно бачити світ, «...сприймати божественні енергії суцього, як зупинка в прагненні пізнати Бога» [11, с. 433].

Під впливом західних ідей гуманізму у XVI–XVII ст. на українських землях сформувався ідеал гармонійного розвитку людини. Такої людини, яка спрямовує власну діяльність не тільки на задоволення своїх потреб, а й для розвитку загального блага, тобто бере активну участь у громадському житті. Зокрема, козацтво в даний час, почало боротися за свої політичні та релігійні права [29, с. 116–117].

Користуючись традиціями європейського гуманізму вітчизняні митці почали відтворювати людину, світ та природу такою, якою вона є насправді. Моноколірне тло картин поступається в XVI ст. зображенню інтер'єрів,

красивидів чи архітектурних комплексів. Щодо будівництва, то там зникла суворота готика й фортифікаційність і повертаються античні традиції [24].

У цей час культура перестає бути виключно церковною. Мистецтво починає шукати натхнення не лише в Священному Писанні, а й повсякденному житті. Часто, зображуючи щось чи описуючи в літературних творах, митці, за прикладом західноєвропейських колег, почали використовувати алегорію. Тож, за її допомогою, показували духовний світ людини [19, с. 17–18].

Вважають, що ідеї Ренесансу та гуманізму проникають на українські землі з Польщі та Угорщини й, відповідно, першими його осередками стають Закарпаття та Галичина. Це підтверджується тим, що більшість архітектурних та мистецьких пам'яток походить саме звідти. Особливо, в даному контексті, вирізняється будівництво Львова. Варто відмітити також, що ренесансна архітектура на українських землях формувалася не тільки за рахунок запозичення ідей, а й у зв'язку із запрошенням італійських митців, які працювали у Львові та інших містах Західної України [24].

І. Крипякевич зазначає, що наче пізніше, вказані ідеї та традиції, поширюються в Подніпров'ї. При цьому, важливу роль тут відігравала не архітектура, а проникнення ідей ренесансу в створення надмогильних скульптур та іконостасів. Прикладом може бути мармуровий надмогильник над останками князя Костянтина Острозького у Великій церкві Києво-Печерської лаври (Див. додаток 1), що був встановлений у 1534 р., або іконостас для Великої Лаврської церкви. Їх особливостями є складне різьблення з використанням фігурної різьби, орнаменту та сюжетності композиції [24].

Українські науковці, підкреслюють, що з кінця XVI ст. в культуру на території України приходять бароко, проникає на вітчизняні землі з території Західної Європи. Цей стиль прийнято вважати власне козацьким, адже ключовим замовником різноманітних архітектурних споруд та мистецьких творів ставали саме представники вказаної верстви населення [25, с. 186].

Поділяємо наукову позицію Д. Наливайко з приводу того, що бароко як культурно-мистецький напрям виник в епоху кризи Ренесансу, коли митці дійшли до висновку, що людина є ірраціональною істотою, роздвоєною між добром і злом. Відповідно, діячі нового напрямку показують таємничість світу, використовуючи трансцендентно-містичну парадигму буття. Основну увагу тепер митці бароко приділяли духовному світові, почуттям та ірраціональності [37]. Характерними ознаками бароко стали урочистість, піднесеність, динамізм, мальовничість форм, багатозначна символіка, пишність оздоблення тощо.

Найбільш яскраво в козацькій культурі традиції бароко проявилися в архітектурі XVII–XVIII ст. Головною особливістю таких споруд була волюта, спіралеподібний завиток якої уособлював явну та потаємну божественну сутність, а також єдність духовного та матеріального світів. Бароківі культові споруди мали значне поширення на території Козацької держави у весь час її існування [3, с. 135–136].

У першій половині XVII ст. активного розвитку набув реставраційний рух. Козацтво та духовенство відновлювало церкви та монастирі, що збереглися з часів Київської Русі. Зокрема, П. Могила вирішив реставрувати Собор Святої Софії та занедбану Десятинну церкву в Києві. При цьому, при відновленні вказаних культових споруд застосовувалися нові художні ідеї. У них з'являються бароківі фронтони, багатоярусні позолочені бані, ліпне та керамічне оздоблення, розписи фасадів та інтер'єрів [24].

У цей же час, починається й створення нових оригінальних культових будівель у стилі бароко. За висновками К. Третяка, українські митці «...перейняли головний принцип європейських бароківих споруд – динамізм та декоративну пишність фасадів, переважання у планах і фасадах складних криволінійних форм, гру світлотіні та кольору, перенасиченість декору пишною пластикою тощо. У кінці XVII ст. українські майстри використовували при будівництві культових споруд європейський план церковних споруд типу базилік» [51, с. 103] (Див. додаток 2).

Найбільшого розквіту барокова архітектура на українських землях досягла в часи гетьманування Івана Мазепи, який був відомим меценатом і багато власних коштів вкладав у розвиток культури. Зокрема, за його фінансування, побудовані Спаська церква Мгарського монастиря, Богоявленська церква на київському Подолі й Миколаївський собор на Печерську, а також Брама-дзвіниця Собору Святої Софії. У цей час, за твердженням І. Крип'якевича, остаточно сформувалося особливе українське бароко, що поєднало місцеві, східні та західноєвропейські традиції [24].

К. Третяк, досліджуючи українське бароко як вираз національної ідеї в архітектурі, акцентує нашу увагу на тому, що під впливом барокових традицій в українському будівництві здобуло поширення ліпного орнаменту та загалом оздоблення. При цьому, в даному випадку маємо симбіоз місцевих та європейських культурних звичаїв, тому що в західному варіанті більше користувалися скульптурами для оздоблення фасадів та інтер'єрів культових споруд. Однак, у той же час, в українській традиції більш поширеним було ліпне оформлення [52, с. 40].

Слід зазначити, що західні традиції впливали й на розвиток живопису в XVI–XVIII ст. Зокрема, П. Алепський відмічав, що «Козацькі малярі навчилися відтворювати красу обличчя й одягу від франкських і ляських митців і тепер малюють православні ікони вправно й по-мистецьки. Вони дуже зручно малюють портрети, цілком схожі, як ми це бачили на портретах єрусалимського патріарха Феофана й інших» [54, с. 118].

Художники та іконописці того часу, ще не були митцями в сучасному розумінні цього слова, а скоріше ремісниками, які працювали подібно до чоботарів та ковалів, створюючи на замовлення певні вироби. Однак, у добу ренесансу, як стверджує науковець А. Макаров, на бароко з'являється інтерес до всього небуденного, прекрасного, видатного. Вони віддавалися безтурботному спогляданню блиску золота та срібла, розкішних квітів, яскравих переливів барв тощо [35, с. 29].

Однак, не можна оцінювати західні традиції в розвитку образотворчого мистецтва на українських землях лише як явище позитивне. Запозичення та закордонні впливи, за висновками Я. Ісаєвича, який досліджував освітній рух в Україні XVII століття, спричинили поступову втрату українською іконою своїх традиційних рис [22]. У той же самий період, П. Жолтовський, підкреслював, що «...не можна вважати <...> реалістичну ренесансну тенденцію за єдино прогресивну, а традиційно консервативну за від'ємну, негативну. Обидві тенденції в українському іконописі рівноцінні, вони виражали різні сторони одного й того ж динамічного процесу становлення і розвитку національної своєрідності мистецької форми» [19, с. 10].

Ще однією важливою західною ідеєю, яка поширилася на українських землях в козацьку добу, була Реформація та Контрреформація. Її проявами стало, зокрема, поширення освіти серед міщанства та козацтва, створення братств та розвиток книгодрукування. У середині XVI ст. кілька шкіл були засновані протестантами на українських землях. Серед них найбільше було кальвіністів та антитринітаріїв. На противагу їм, почали з'являтися й єзуїтські колегіуми. Перші з них виникли в Львові, Луцьку, пізніше – у Вінниці та інших містах. Все це призводило до проникнення на вітчизняні терени традицій західноєвропейського шкільництва та стимулювало розвиток православних закладів освіти. Так почали створюватися, перш за все, братські школи. У цей період виникають такі центри суспільно-політичного та освітнього рухів, як Острозький культурно-освітній гурток, Львівське, пізніше – Київське братства в Україні, Віленське – в Білорусі. Вони свідомо стали на шлях синтезування місцевих і західних культурно-освітніх традицій. Школи різних конфесій змагалися між собою, що значною мірою викликало покращення системи освіти. У той же час поширення єзуїтських колегіумів та протестантських навчальних закладів ставало основою для проникнення західних традицій у вітчизняну культуру [22].

Ідеї Реформації також стали однією з причин поживлення розвитку друкарської справи, як і створення великої кількості нових навчальних

закладів. Був створений попит на богословську літературу, у тому числі, й латинською мовою. Крім того, освічені люди почали знайомитися творами закордонних мислителів, а також рефлексувати з приводу прочитаного й створювати власні літературні продукти. За висновками Я. Ісаєвича, «...серед видань, що привозилися з-поза меж України, спершу переважали латинські, а пізніше – польські книжки, чимало літератури імпортувалося і німецькою, французькою, італійською, чеською та іншими мовами. Наприклад, вивчення 43 каталогів книжкових збірок львівських міщан за 1560–1653 рр. показало, що найбільше було латиномовних видань античних авторів і гуманістів (на першому місці – Ціцерон, друге і третє поділили Арістотель і Еразм Роттердамський), популярними залишилися також посібники з юриспруденції та медицини. Подібні за своїм складом і бібліотеки освічених міщан інших міст, провідних церковних діячів» [22].

Поділяємо наукову позицію Н. Парфенюка, з приводу того, що за великим рахунком, створення на українських землях полемічної літератури як публічної відкритої дискусії щодо вирішення релігійних протиріч в Речі Посполитій також було проявом західноєвропейських традицій, викликаних Реформаційними ідеями. Богослови засвоїли поширений в Європі досвід літературних полемік на релігійну тематику й пристосували його до місцевих українських реалій [39, с. 28].

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що проникнення західних традицій в українську культуру козацької доби, пов'язано з включенням вітчизняних територій в інтелектуальний простір польсько-литовської держави. Саме через неї проникали ідеї гуманізму, Реформації, Ренесансу, бароко тощо. Вони мали й відображення на всіх сферах культури: розвитку освіти, виникненні полемічної та барокової літератури, особливого стилю в архітектурі тощо.

У наступному підрозділі, на наш погляд, потрібно дослідити традиції Сходу у вітчизняній культурі козацької доби.

2.2. Традиції Сходу у вітчизняній культурі козацької доби

Під впливом традицій Сходу, загалом, характеризують дуже різні ідеї за їх походженням. До них відносяться традиції східного християнства, які походять з Візантійської імперії чи Московського царства, які були на відміну від українсько-білоруського православ'я, набагато більш догматичними та консервативними. Крім того, до традицій сходу відносяться й впливи мусульманських культур татар і турків, безпосередні контакти з якими постійно мали козаки, а тому, вони також впливали на розвиток вітчизняної культури XVI–XVIII ст.

Впливі візантійських грецьких традицій на розвиток української культури був достатньо вагомим і в попередній період, що пов'язано з тим, що християнство, що стало державною релігією Русі в 988 р. походило з території Візантії й підпорядковувалося константинопольському патріархові. У той час були запрошені митці, що будували церкви й монастирі, малювали ікони, створювали релігійні книги тощо [43, с. 455].

Досліджуючи східні традиції в українському мистецтві, О. Походяща констатує, що у XVII–XVIII ст. на території Києва відновлюється культурний осередок на українських землях. Це місто поступово стало в означений час відомим європейським центром виробництва ювелірних виробів. Створювалися цехові та позацехові об'єднання ремісників, що займалися художньою обробкою металів. При цьому, були запозичені численні східні практики та традиції через майстрів, які завдяки торговим шляхам переїздили до Києва. Так, достатньо відомий тогочасний майстер Іван Равич (1677–1762 рр.) походив з Балкан. Загальновідомі деякі твори цього майстра, виконані в традиціях Західної Персії: срібний чайник із орнаментикою, характерною перському мистецтву, з гербом переяславського полковника С. Томари [43, с. 462].

У розвитку українського бароко, що, як вказувалося раніше, багато традицій запозичено із Західної Європи, відчутними були й східні впливи.

Серед візантійських традицій, які продовжували побутувати на вітчизняних землях в XVI–XVIII ст., було будівництво хрестово-купольних у плані храмів, які за поділом внутрішнього інтер'єру були тридільними чи п'ятидільними [3, с. 141]. Така традиція будівництва існувала в попередню епоху і поєднувалася з нововведеннями, які прийшли в XVII століття.

Особливу роль з кінця XVII ст. відігравали московські традиції зодчества. У цей час починають з'являтися елементи декору, які характерні для будівель у Москві, Суздалі, Ярославлі тощо. Зокрема, Собор Святої Софії в Києві, що має характерні барокові західні ознаки прикрашений цибулеподібними лиштвами. Крім того, подібні елементи оздоблення використовувалися при створенні Преображенської церкви у Сорочинцях, колегіуму в Чернігові (XVII ст.) тощо. Однак, вказані впливи, частіше за все, мали спорадичний характер і з'являлися у вигляді окремих елементів у будівництві. Набагато рідше споруджувалися цілі будівлі у стилі притаманному московському зодчеству. Прикладом в даному разі, на думку К. Третяк, можна назвати дзвіницю церкви Миколи Доброго у Києві (1716 р.) або Спасо-Преображенський собор у Путивлі [51, с. 104].

Скульптура, за допомогою якої оздоблювали переважну більшість тогочасних барокових споруд, також мала певні впливи східних традицій. Яскраво вони проявляються в скульптурі «Феміда – богиня правосуддя», що знаходилась на фасаді міського магістрату м. Києва над ганком зі сходами. Вона описана в тогочасних творах, але зазнала значних деформацій під час пожеж 1811 р., коли скульптура впала з ратуші. В її руках були меч та терези, які на сьогодні є втраченими. Сама Феміда виготовлена з міді й вкрита чорною фарбою. Її постать пласка і складається з восьми частин, що з'єднані між собою центральним стержнем. Феміда представлена у вигляді жінки, на весь зріст, яка стоїть босоніж на сфері круглої по горизонталі форми. Одягнена в довгу туніку, поверх якої – стилізований давньоримський приталений одяг до колін. Волосся до плеч, зібране на потилиці, на лобі пов'язка. Обидві руки зігнуті у ліктях: правиця піднята догори. У ній грецька

богиня правосуддя тримає фрагмент меча (ефес шаблі). Ліва рука притиснута до пояса і тримає терези [43, с. 463]. Описана скульптура є типовим прикладом залучення традицій античної грецької культури в розвитку мистецтва козацької доби. Вони не була єдиною, подібні твори виникали в різних куточках Гетьманщини.

Я. Ісаєвич у своїх наукових розвідках, логічно доводить, що розвиток освіти на українських землях також певною мірою відбувався під впливом східних візантійських традицій. Православні магнати, братства, у прагненні зберегти свою церкву, активно пропагували навчання грецькій мові, східному православному богослов'ю тощо. Про це свідчить діяльність тогочасних друкарень на українських землях, назви й зміст тих книг, які в них створювалися. За висновками науковця, Львівське братство намагалося активно «...використовувати і грецьку спадщину про що свідчать кілька львівських друків із паралельними грецьким та церковнослов'янським текстами. «Грецька» частина цих видань призначалися як для самих греків (в Україні та поза її межами), так і для вивчення грецької мови українцями і білорусами» [22].

Прикладом східних впливів в українському образотворчому мистецтві, частіше за все, виступає у висновках різних істориків народна картина «Козак Мамай». Зображення козака бандуриста з'явилося в українській культурі в XVII ст. і майже не змінювалося протягом століття. Д. Щербаківський знаходить прототипи «Козака Мамаю» (Див. додаток 3) на порцелянових тарілках XII–XIII ст. та скляному перському посуді XIV ст. Крім того, подібні зображення є на картинах перського майстра Абдаллака, який працював у XV ст. На різноманітних східних мініатюрах, склі, порцеляні, килимах, тканині зустрічається зображення бандуриста, який сидить з, по-східному, схрещеними ногами, грає на музичному інструменті, а біля нього лежить люлька, посуд, зброя тощо. Скоріше за все, такий сюжет міг бути привнесений торговцями зі Сходу і, безумовно, пристосований до народних традицій [60, с. 20].

Ще один мистецтвознавець П. Білецький відмічав східні традиції в даному зображенні. Однак, він вказує не на перське, а на більш близьке походження зображення. Дослідник пов'язував його виникнення з мистецькими традиціями жителів українських степів скіфів, половців, монголів та кримських татар [4, с. 15]. Таку думку підтримує й О. Походяща, яка дійшла висновку, що сюжет картини «Козак Мамай» «...привезли самі козаки з Кримського півострова, адже серед козаків також були художники. Зображення чоловіка в казанні є характерним для східних народів, що ми можемо побачити в ісламському мистецтві: ісламський кам'яний музикант Айюбіт» [43, с. 466].

Саме остання точка зору, запропонована О. Походящою, на думку автора роботи, є найбільш вірогідною. Контакти козаків з татарами були достатньо тісними, а тому можливі були такого роду запозичення. Окрім того, Я. Дашкевич, стверджує, що кордон, який існував між українськими етнічними територіями та землями Кримського ханства, хоч і був межею в етноконфесійному та етнолінгвістичному плані, однак, він не замикався з обох сторін. Тобто, дослідник наголошував на численних контактах, що мали місце в даному регіоні [17, с. 100].

Східні традиції мали місце й в побутовому житті козаків. Це пов'язано, перш за все, з проникненням східних елементів в моду, що побутувала серед представників даної верстви населення. Так, у записах Е. Лясота, про якого вже йшлося в попередньому розділі, є свідчення про включення до традиційного козацького одягу таких елементів, як татарський кобеняк і мантий [5, с. 291].

Слід підкреслити, що козаки перейняли цілий ряд східних страв та напоїв, користувалися стилізованим за східними традиціями посудом тощо. Так, Я. Дашкевич, звертає увагу на «...збіги в орнаментиці та колористиці української й золотоординської кахлі та кераміки взагалі, й зокрема, гуцульської. Українська музична культура запозичила не лише деякі тюркські інструменти разом з їхніми назвами (наприклад, кобзу), але навіть

мелодику пісень. Слов'янська в'язь рукописів формувалася, можливо, не без впливу куфічної арабської» [17, с. 107]. Все це свідчить про значні впливи саме східної культури на розвиток козацького повсякдення, яка була значно більшою в Наддніпрянщині та на Запоріжжі, ніж західні традиції, які домінували переважно в Галичині та на Волині, тобто, в прикордонних з Польщею землях.

Запозиченням елементів східних традицій можна назвати певні військові та організаційні звичаї, що існували в запорозьких козаків. А також, вказана верства населення пристосувала типові для кочових народів катраги на двох колесах для козацьких таборів, які активно використовувалися в походах [17, с. 105–106].

Таким чином, східні традиції в культурі козацької епохи представлені двома основними напрямками. З одного боку, це впливи, пов'язані з побутуванням на українських землях православ'я, тобто російські та візантійські або грецькі традиції. Вони стосуються переважно релігійної сфери й впливали на розвиток сакральної культури. А з іншої сторони, під східними традиціями маємо на увазі впливи, що прийшли на вітчизняні території з мусульманського світу, перш за все, традиції перейняті в татар і турків. Безперечно, ці традиції дуже вплинули на розвиток козацької повсякденної культури.

Висновки до другого розділу

Українські землі в XVI–XVIII ст. продовжують залишатися територією, на межі між Західною Європою та Сходом. Відповідно, проникнення культурних традицій з обох боків має важливе значення для розвитку вітчизняної культури.

Східні традиції мають в даному разі більш глибокі коріння. Вони пов'язані з поширенням православ'я, ще в часи Давньої Русі й виникнення

своєрідних осередків культового будівництва, іконопису, центрів переписування книг тощо. Разом із тим, включення до інтелектуального простору Польсько-Литовської держави, стимулювало проникнення на українські землі ідей гуманізму, Ренесансу, Реформації та бароко. Завдяки новим традиціям, запозиченим в запрошених італійських, німецьких та інших митців, козацька культура збагачується новими рисами, які провокують створення особливого архітектурного та мистецького стилю українського бароко.

Проте, західні традиції мали й негативні наслідки. Захоплені новими тенденціями розвитку образотворчого мистецтва, художники в певній мірі втрачають традиційні практики, що створювалися в попередні століття на народному ґрунті. Це сприяє занепаду попередніх традицій створення іконостасів та ікон. У той ж час, починає надаватися перевага включенню світських рис у розвиток живопису.

Східні мусульманські впливи мали важливу роль переважно в побутовій культурі козаків. Однак, східні мотиви простежуються й в розвитку музичного мистецтва. Крім того, дослідники вказують на однозначне мусульманське походження сюжету народної картини «Козак Мамай».

Отже, козацька культура є складним синтезом трьох основних елементів місцевої традиції, а також східних та західних ідей. На їхній основі сформувалися особливості, що вирізняють вказаний етап від усіх інших як найбільш самобутній і незалежний.

ВИСНОВКИ

Виконане дослідження з проблематики культури доби козацтва як синтезу західної та східної традицій дало можливість зробити такі висновки.

Культура XVI–XVIII ст. є складним синтезом західної, східної та місцевої традицій. Ключовим діячем у даний час стає українське козацтво. Саме його поява, вже сама по собі, була наслідком контактів між двома цивілізаціями. Вказаний соціальний стан формується наприкінці XV– в середині XVI ст. на прикордонні між Польсько-Литовською державою та Кримським ханством. Мілітаризована спільнота перетворюється в наймане військо на службі Речі Посполитої, зокрема, через те, що сама вона не може впоратися з постійними нападами кочових татар на українські землі.

Дослідники стверджують, що на межі між українським Лісостепом і Степом проходив Великий Кодон між християнською та мусульманською цивілізаціями. Він не був замкненим і стимулював постійні контакти між козаками та татарами, в першу чергу. Саме цим, обумовлені численні східні традиції в організації козацького війська, культурі та побуті вказаної суспільної верстви.

Козаки часто в походах використовували вози, конструкція яких запозичена в кочових народів. Також було сформоване судочинство, засноване на звичаєвому праві, своєрідний кодекс честі справжнього козака і особливий релігійний світогляд. Хоча козаки й оголошували себе захисниками православ'я, принципи, за якими вони діяли дуже схожими були до мусульманських воїнів, які боролися проти невірних.

Східні впливи поширювалися й в повсякденні козаків. Їх одяг був схожим на традиційний мусульманський. Крім того, дослідники Великого Кордону на українських землях, знаходять багато спільних мотивів в українській музиці, оздобленні предметів широкого вжитку: посуду, тканин, керамічних виробів, кахлів тощо. У той же час, в середовище козацької еліти

поступово проникали західні традиції, за якими старшина намагалася наслідувати польську шляхту.

Синтез східних та західних впливів яскраво відбивається й в розвитку архітектури. Ренесансні, а пізніше барокові споруди на українських землях перетворювалися в колоритні будівлі, саме за рахунок поєднання багатьох різних елементів. Часто в культовому будівництві використовували хрестово-купольні плани, поєднуючи їх з типовими принципами побудови європейських базилік. А останні, часто споруджували з дерева, що було не характерним для Європи. У кінці XVII ст. почали застосовувати й окремі елементи російського зодчества.

Західні традиції в образотворчому мистецтві призвели до того, що практично зникла традиційна школа давньоруського іконопису, яка була заснована на візантійських традиціях. Виникають твори, де релігійна тематика органічно поєднується із світською. Йдеться про ктиторський портрет та ікони-портрети, що поширилися на українських землях в козацьку добу. Примітно, що часто на них зображувалися представники козацької старшини, що ставали спонсорами певних культових споруд.

Особливу роль поєднання східних і західних традицій в українській культурі козацької доби мало в розвитку освіти. У цей час, під впливом Реформації на вітчизняних теренах виникають протестантські навчальні заклади, єзуїтські колегіуми та братські слов'яно-греко-латинські школи. Всі вони боролися між собою і таким чином, вдосконалювалися. При цьому кожна з них, намагалася показати, що саме її конфесія найкраща.

Отже, українська культура козацької доби має багато запозичених східних та західних традицій. Однак, вони не були механічними й завжди пристосовані до вітчизняних реалій. Це призвело до того, що культура даного часу не копіювала зразки, що бачила за кордоном, а створювала неповторні приклади, які включали елементи західноєвропейських, польських, російських, грецьких, татарських, турецьких, перських та інших ідей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Александрович В. Українське малярство XIII–XVII ст. Львів: [б.в.], 1995. 196 с.
2. Антонович В. Б. Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О.Тодійчук, В.Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. К. : Либідь, 1995. 816 с.
3. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. : навч. посіб. / Д.Я. Телегін, І.С. Винокур, О.М. Титова та ін. Київ : Ін-т змісту і методів навчання, 1997. 336 с.
4. Білецький П.О. «Козак Мамай» – українська народна картина. Львів, 1960. 32 с.
5. Білякович Ліана. Вплив західноєвропейських барокових тенденцій на формування української моди в XVII–XVIII століттях. *Українське мистецтвознавство : матеріали, дослідження, рецензії* : збірник наукових праць. Вип. 9. 2009. С. 286–293.
6. Боплан Гійом Ле Вассер де. Опис України. Пер. з фр. В. Косика. Львів : Мета, 1998. 179 с.
7. Брехуненко В. Козаки на степовому кордні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2011. 504 с.
8. Варшавчик М. А. Вопросы логики исторического исследования и исторический источник. 1968. № 10. С. 25–43.
9. Величко Самійло Літопис. Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. К. : Дніпро, 1991. Т. I, 371 с.
10. Воронов В І. Історичне джерелознавство. Д. : Вид-во ДНУ, 2003. 336 с.
11. Гелеш А.І. Становлення та розвиток ідеї гуманізму в праві у філософії Відродження. *Науковий вісник Львів-ського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 427–437.

12. Городинська Л. Розвиток традицій, звичаїв і початків етикету різних верств українського населення XVII ст. *Старожитності Лукомор'я*. № 2. 2021. С. 34–40.

13. Горяга О.В. Релігійне світосприйняття українського козацтва та реалізація ним релігійних норм у XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. № 48. 2013. С. 449–460.

14. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах. / Редколегія: П.С. Сохань (голова) та ін. Т. 5. Київ, 1994. 704 с.

15. Грушевський М.С. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. Т. 2. К. : Либідь, 1993. 261 с.

16. Гурбик А. Субкультура українського козацтва в контексті формування базових архетипів українців. *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні : контексти історичної презентації*. К. : Інститут історії України, 2020. С. 325–364.

17. Дашкевич Я. Україна і Схід. Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2016. 960 с.

18. Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. Виннипег : Накладом Вид. Спілки «Еклезія», 1949. 102 с.

19. Жолтовський П.М. Український живопис XVII–XVIII ст. К. : Наукова думка, 1978. 327 с.

20. Запаско Я.П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні. Львів : Вища школа, 1981. 136 с.

21. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособ. / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.

22. Ісаєвич Ярослав. Освітній рух в Україні XVII ст.: Східна традиція і Західні впливи. Режим доступу : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1851-yaroslav-isaievych-osvitnii-ruk-h-v-ukraini-xvii-st-skhidna-tradytsiia-i-zakhidni-vplyvy>

23. Історія українського козацтва : нариси : У 2 т. / Редкол. : В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.
24. Історія української культури / за ред. І. Крип'якевича. Львів : Вид. Івана Тиктора, 1937. 718 с.
25. Історія української культури у 5 т. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVIII століть. / Александрович В.С., Балушок В.Г., Боянівська М.Б. К. : Наукова думка, 2001. 846 с.
26. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М : Наука, 1987. 440 с.
27. Копил М. Пам'ятки українського козацтва в Державному реєстрі нерухомих пам'яток України: реалії та перспективи. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : Зб. наук. ст. 2013. Вип. 22, ч. 1. С. 252–257.
28. Ласка І.М. Козацтво українське в образотворчому мистецтві // Енциклопедія історії України : Т. 4 : Ка-Ком. Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2007. 528 с.
29. Левченко А. Козацький чинник у розвитку етнокультурних засад українського буття XVI–XVIII ст. *Україна-Європа-Світ*. Міжнародний зб. наук. праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 14. С. 115–122.
30. Леп'явко С.А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів : Сіверянська думка, 1996. 286 с.
31. Леп'явко С. А. Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. 1 (26). 2021. С. 147–153.
32. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К. : Т-во «Знання України», 1992. 143 с.
33. Літопис Самовидця. Ред. кол. : А.Д. Скаба (відп. ред.), І.О. Гуржій, В. А. Дядиченко. К. : Наукова думка, 1971. 175 с.
34. Логвин Г.Н. Украинское искусство X–XVIII веков. М., 1963. 290 с.

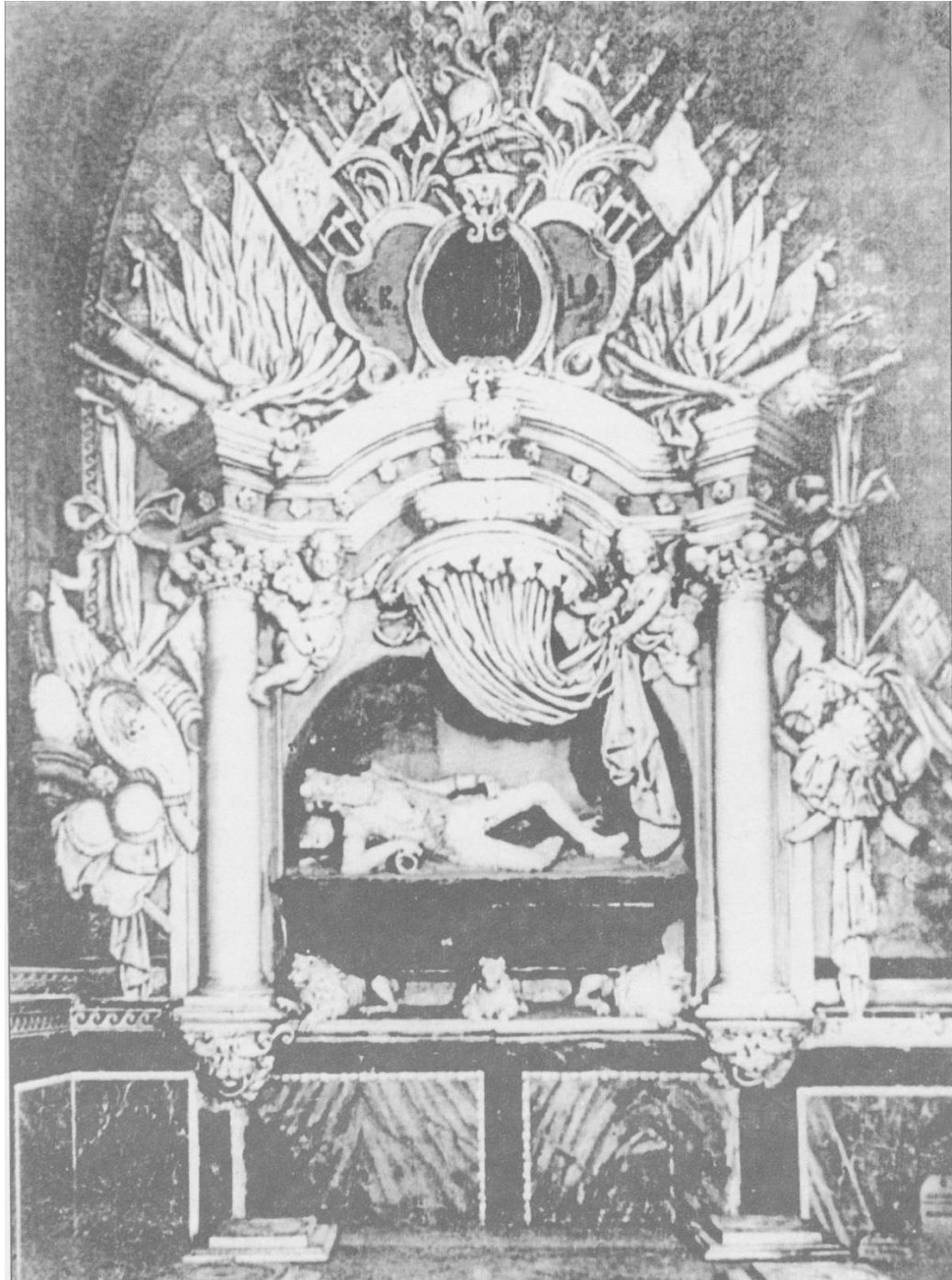
35. Макаров А.М. Світло українського бароко. Київ : Мистецтво, 1994. 285 с.
36. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Д. : ВПОП «Дніпро», 1996. 262 с.
37. Наливайко Д.С. Бароко. Енциклопедія історії України : Т. 1 : А-В. К. : Наукова думка, 2003. 688 с. : іл. Режим доступу : <http://www.history.org.ua/?termin=Baroko>.
38. Огієнко І. Історія українського друкарства. К. : Либідь, 1994. 448 с.
39. Парфенюк Н.В. Полемічна література як публіцистичний жанр друкованого видання : поняття, характеристика та особливості полемічних текстів. *Інформаційне суспільство*. 2015. Вип. 21. С. 26–30.
40. Пилипенко В. «Великий кордон» Ф. Дж. Тернера та Запоріжжя. *Сіверянський літопис*. 2015. № 5. С. 10–13.
41. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. К. : Либідь, 1995. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. 606 с.
42. Попович М.В. Нарис історії культури України. К. : «АртЕк», 1998. 728 с.
43. Походяща Олена Східні традиції в українському мистецтві. Східні традиції державотворення. Наукова серія : *Світові традиції державного управління*. Вип. IX : Наук. зб. на честь 150-ї річниці від дня народин Агатангела Кримського. К. : 2020. С. 454–470.
44. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М. : Наука, 1975. 281 с.
45. Радько П.Г. Козацька держава в сучасній історичній літературі. *Історична пам'ять*. 2015. Вип. 33. С. 125–133.
46. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): Навч. посіб. К. : Либідь, 1998. 295 с.
47. Сегійчук В.І. Іменем Війська Запорозького : укр. козацтво в міжнарод. відносинах XVI – середини XVII ст. К. : Україна, 1991. 251 с.

48. Сокульський А.Л. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева. Переклад Л.В. Пащиної. *Запорозька старовина*. Спец. вип. К., Запоріжжя, 2003. С. 278–296.
49. Терлюк І., Флис І. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. Львів : Вид-во Тараса Сороки, 2008. 300 с.
50. Тії слави козацької повік не забудем : очерк Ю.А. Мицик, І.С. Стороженко, С.М. Плохій, А.М. Ковальов. Дніпропетровськ : Промінь, 1989. 117 с.
51. Третьяк К. Західні та східні впливи на архітектуру України. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 5. С. 102–107.
52. Третьяк К. Українське бароко як вираз національної ідеї в архітектурі. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 40–43.
53. Українська культура : Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська. К. : Либідь, 1993. 592 с.
54. Халебський Павло. Україна – земля козаків : Подорожній щоденник. Упоряд. М.О. Рябий; Післям. В.О. Яворівського. Київ : Ярославів Вал, 2009. 293 с.
55. Черепнин Л.В. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. *Источниковедение отечественной истории*. М., 1973. Вып. 1. С. 32–60.
56. Чухліб Т.В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. : 3-тє вид., випр. і доповн. К. : В-во імені Олени Теліги, 2009. 616 с.
57. Швидько Г. Січ Запорозька // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 757-759.
58. Шмидт С. О. Современные проблемы источниковедения / С. О. Шмидт // Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. – М., 1969. – С. 7-58.

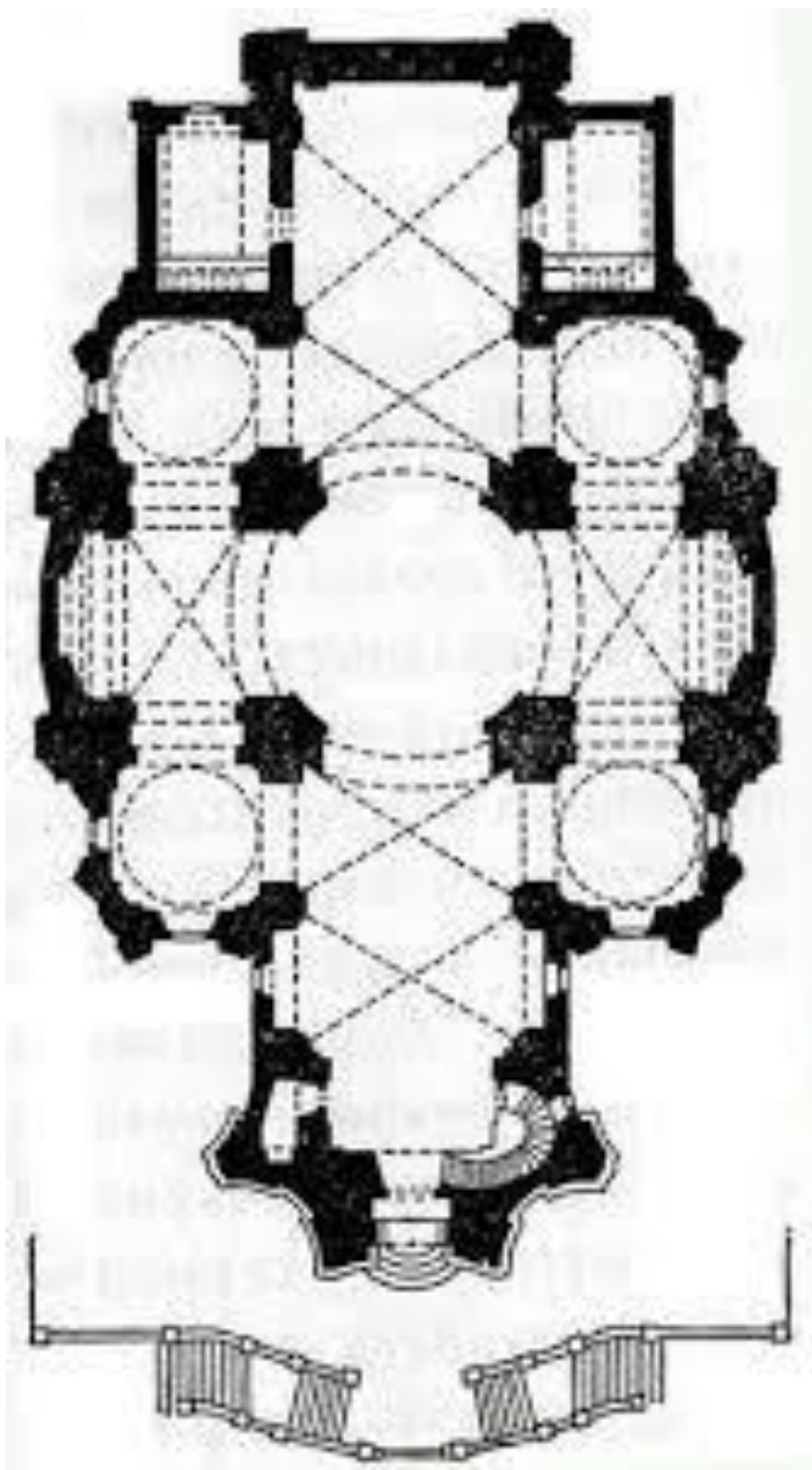
59. Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – XVII ст.). К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. 180 с.
60. Щербаківський Данило. Козак Мамай (народна картинка). *Журнал «Народне мистецтво»*. Київ, 1997. №1. С. 18–22.
61. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Т. 1. К. : Наукова думка, 1990. 596 с.
62. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К. : Генеза, 1997. 380 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Мармуровий надмогильник над останками князя Костянтина Острозького у Великій церкві Києво-Печерській лаври

Додаток 2. План барокової базиліки

Додаток 3. Народна картина «Козак Мамай»

